

ФІЛОСОФСЬКІ РЕФЛЕКСІЇ СОЦІАЛЬНИХ ПРАКТИК

УДК 37.013.73

ВИКЛАДАННЯ ФІЛОСОФІЇ ЯК ОСНОВАГУМАНІЗАЦІЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ: МІЖДИСЦИПЛІНАРНИЙ СИНТЕЗ І СПІЛЬНІСТЬ ПРОБЛЕМ

Петро Матвієнко¹, Анатолій Землянський²¹Харківська державна академія культури,²Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького

Анотації:

Досліджено процес поглиблення й розширення взаємодії філософії та освіти, які перебувають у рефлексивних взаєминах, як один зі шляхів розв'язання проблем обох галузей. Доведено, що за рахунок цього освіта має можливість долати проблему консерватизму, а філософія отримує потужний імпульс для розвитку. Тому в будь-яких кризових умовах тісна взаємодія філософії та освіти об'єктивно сприяє розвитку обох галузей знань: філософія збільшує свою практичну значущість і, відповідно, впливовість, освіта збагачується теоретико-методологічними здобутками сучасної філософії, підвищуючи ефективність виконання своїх завдань, що опосередковано є для суспільства антикризовим чинником.

Матвиенко Петр, Землянский Анатолий. Преподавание философии как основа гуманизации высшего образования: междисциплинарный синтез и общие проблемы

Исследован процесс углубления и расширения взаимодействия философии и образования, находящихся в рефлексивных отношениях, как один из путей решения проблем этих отраслей. Доказано, что за счет этого образование имеет возможность преодолевать проблему консерватизма, а философия получает мощный импульс для развития. Поэтому в любых кризисных условиях тесное взаимодействие философии и образования объективно способствует развитию этих отраслей знаний: философия увеличивает свою практическую значимость и, соответственно, влияние, образование обогащается теоретико-методологическими достижениями современной философии, повышая эффективность выполнения своих задач, косвенно является для общества антикризисным фактором.

Matviyenko Petro, Zemlyanskiy Anatoliy. Philosophy teaching as higher education humanization basis: interdisciplinary synthesis and common problems

The process of deepening and widening of philosophy and education interaction which are in reflexive relation is analyzed as one of the ways to solve the problems of these branches. The author proves that this will give the opportunity to education to overcome the problem of conservatism and philosophy to gain a powerful impulse for development. That is why under any crisis conditions close interaction of philosophy and education objectively favours these knowledge branches development: philosophy increases its practical significance and, thus, its influence; education is enriched with theoretic-methodological achievements of contemporary philosophy, raising the efficiency of its tasks realization, is indirectly the anticrisis factor for the society.

Ключові слова:

людиновимірність, філософія, освіта, рефлексивність

человекомерность, философия, образование, рефлексивность.

human dimensionality, philosophy, education, reflectivity

Наприкінці ХХ ст. у країнах європейської демократії знову на перший план вийшли проблеми гуманізації освіти. Це пояснюється насамперед соціокультурними процесами, які відбуваються в усьому світі, зокрема в Європі, зміною парадигми освіти від технократичної до гуманістичної, а також новими вимогами до професійної підготовки в аспекті формування особистості спеціаліста. Соціально затребуваний фахівець сьогодні – це особистість, здатна до діалогу й водночас готова до дії, до виконання завдань із позицій власного сумління, співпричетності, відповідальності за свою професійну готовність до саморозвитку й самовдосконалення. Такі принципи закріплені міжнародними документами, зокрема Рекомендацією Генеральної Асамблеї ООН із питань освіти, науки й культури «Про виховання в душі міжнародного взаєморозуміння й миру і виховання в душі поваги до прав людини й головних свобод» (Париж, листопад, 1974 рік), Рекомендацією № R (85) 7 Комітету міністрів держав-членів Ради Європи про викладання й вивчення

прав людини у школах (1985) [7], Віденською декларацією та програмою дій (1993) тощо підкреслюють глобальну взаємозалежність між народами й націями. Розуміння й повага до їх культурних цінностей і способу життя є одним із провідних принципів освітніх систем Європи [11].

Українські дослідники гуманізації вищої освіти В. Андрущенко, Г. Балл, О. Балл, Р. Беланова, В. Бех, С. Гончаренко, І. Зязюн, В. Євтух, П. Кононенко, О. Пехота, В. Рибалко, М. Романенко, О. Романовський, О. Рудницька, В. Семиченко хоча і є прихильниками відмінних між собою концепцій гуманітарної освіти, проте погоджуються з тим, що саме духовна еволюція людини, її розвиток – це безальтернативний шлях розвитку вищої освіти. «Якщо раніше основним компонентом навчально-виховного процесу були знання, то зараз – особистісний розвиток і формування цілісної особистості», – зазначає М. Романенко [10]. Значне місце проблемі гуманізації освіти було відведено в Державній національній програмі «Освіта» [5].

Проте на початку 90-х рр. у дискусіях про реформу освіти певного поширення набула думка, що спеціаліст із гуманістично зорієнтованим світоглядом в умовах ринкового середовища виявиться незатребуваним. А тому необхідно здійснювати зміни в освіті на користь навчання за рахунок елімінації виховного компонента. Однак сьогодні стало очевидним, що вдосконаленню освітньої системи сприяє саме загальна доступність вищої освіти, скасування вікових обмежень, автономія навчальних закладів, можливість для викладача розробляти власні навчальні програми, плани. І освітні заклади, що орієнтуються на ці принципи, здатні готувати фахівців високого рівня, які й користуються попитом на ринку праці. Серед таких вишів – провідні національні університети, які мають високий авторитет, а отже, і рівень автономії при підготовці навчальних планів і програм. Усе це можна розглядати як сприятливий чинник поєднання органічно пов'язаних складників освітнього процесу, серед яких – суспільні умови, науково-педагогічні кадри, а також методична база й досвід цілеспрямованого формування гуманістичного світогляду студентів.

Отже, провідним напрямом гуманізації освіти на початку 2000-х рр. стало збільшення корпусу соціально-гуманітарних дисциплін (гуманізація через гуманітаризацію): створення факультетів підготовки соціальних педагогів, упровадження нових спеціальностей соціального спрямування. Відповідно до цієї концепції, навчальні плани та програми мали б передбачати літературознавчі дисципліни, збільшення кількості годин на вивчення іноземних мов, філософії та інших гуманітарно- й загальнозорієнтованих дисциплін, таких як історія культури та мистецтв, теорія комунікації тощо. Як слушно зауважує О. Барно, йдеться про досягнення двох цілей – демократизації та гуманізації освіти. Демократизація навчально-виховного процесу у вищій школі – це впровадження таких змін, що спрямовані на розвиток особистості як головної цінності людського суспільства та формування високопрофесійного фахівця своєї галузі, а гуманізація – це визнання людини особистістю, що має право на розвиток своїх здібностей та їх реалізацію в суспільстві, а також утвердження свого місця в житті засобами гуманізації [2].

На шляху досягнення поставленої мети можна визначити два реальні соціально значущі завдання:

– по-перше, соціальне конструювання системи освіти, зокрема вищої, яка відповідає гуманістичним нормам та ідеалам;

– по-друге, залучення особистості до гуманітарної культури у обсягах навчального процесу, а також у контексті позанавчальних форм студентської активності.

Традиційним напрямом гуманітаризації вищої освіти в Україні було викладання гуманітарних дисциплін, центральною серед яких завжди визнавалася філософія. Але викладання філософії в Україні сьогодні навряд чи якісно та кількісно відповідає її місцю в сучасній системі знань та ролі й завданням у культурі. Щоправда, викладання філософії позначене печаткою проблематичності не лише в нашій державі, але й у «близькому» та «далекому» зарубіжжі [15]. Тому зараз наша мета – зосередитися на сутності й джерелах проблематичності викладання філософії та споріднених дисциплін у вітчизняних вишах. А подальший аналіз цього питання значною мірою стосуватиметься також і філософії викладання у вищій школі загалом, сприяючи підвищенню ефективності та якості загального освітнього процесу.

Однією з найбільш важких проблем української вищої школи та науки є значний ступінь мовної ізоляції від світової наукової громади. Тут відіграв роль чинник «синдрому великої держави», який був притаманний СРСР і США. Отже, якщо пересічний європеєць володіє щонайменше двома-трьома іноземними мовами, то громадяни двох «наддержав» (щоправда, з дещо відмінних міркувань) не бачили в цьому необхідності. Англійська мова де-факто була і є міжнародною мовою комунікації, а радянське керівництво намагалося створити у світі зону свого впливу, де мовою комунікації була б російська. Ізоляція філософського сегмента вітчизняного інформаційного простору проявляється, насамперед, у переважному використанні набору джерел, обмеженого російськомовним інформаційним простором. А він містить неповну, часом вторинну інформацію, тобто переосмислену авторами-медіаторами. В Україні лише наприкінці 90-х рр. минулого століття, здебільшого в Києві, почали видаватися вітчизняні підручники та зреалізовуватися проекти, які містили результати професійних досліджень сучасної філософської думки [6; 13; 1; 8], а також перекладні видання [4; 14; 3] тощо. Однак через обмеженість накладу бібліотеки вишів мають невелику кількість їх примірників (на відміну від масової кількості застарілої літератури), а тому навряд чи можуть уважатися широкодоступними для студентів.

Після цього стислого огляду варто хоча б побіжно оглянути чинники, що перешкоджають долученню українців до скарбів світової філософської думки. Першим із них залишається замкненість в обмеженому інформаційному просторі. Як не прикро, це посилюється недостатнім рівнем володіння іноземними мовами більшістю громадян України загалом та більшістю вітчизняних фахівців, зокрема філософів. Зауважимо, що цей феномен інформаційно-мовної обмеженості є закономірним наслідком тривалого періоду самодо-

статності російськомовного інформаційного простору. Але сьогодні це стає все більш ілюзорним, що пов'язано з низкою економічних, політичних і геополітичних причин. Сутність їх криється в тому, що матеріальний носій російськомовного інформаційного простору – країни СНД – значно втратили свою «потужність», особливо порівняно зі світовою спільнотою. Водночас зникла відносно ізольована система держав «соціалістичного табору», яка в інформаційному плані також була тісно пов'язана з російськомовним інформаційним простором. Сьогодні незалежні держави, що виникли на теренах колишнього СРСР, поставлені перед вибором: а) або реанімація та розвиток інформаційно замкненої системи, б) або «підключення» до світової спільноти.

Другим чинником є недостатність уваги до філософії на інституційному рівні, тобто державна увага до філософії в Україні сьогодні визначається в межах можливостей бюджетного фінансування, недостатнього за жодною з бюджетних позицій. До того ж, як уже зазначалося, філософія вже не відіграє ролі «ідеологічної зброї», а отже, не може претендувати на пріоритетну увагу. Саме через це філософія сьогодні змушена боротися вже не за розвиток, а бодай за збереження того інституційного становища, яке вона наразі має. І це у нинішніх умовах править за додатковий аргумент проти впровадження принципових інновацій, які вимагають якщо й не прямих матеріальних витрат, то значних витрат зусиль, психічної енергії та інших нематеріальних ресурсів. Третій із чинників, що обмежують звернення до новітніх досягнень філософії, полягає в тому, що філософські по суті методи використовуються та розвиваються в дискурсах низки практично й теоретично зорієнтованих спеціальних наук, таких як психологія, педагогіка, менеджмент, «паблік рілейшнз» тощо. Через це філософські першооснови згаданих методів набувають не явного, а латентного характеру, тобто залишаються поза увагою. Отже, відбувається витіснення філософії з актуального простору затребуваних знань. Четвертий чинник пов'язаний зі зниженням питомої ваги та рейтингу філософської інформації в загальному інформаційному потоці, який студент отримує у вищій школі, – аж до рівня, неадекватного місцю та значенню філософії у світовій культурі.

Філософсько-освітні проблеми та освітньо-філософські проблеми

Хоча освіта й філософія перебувають у стані рефлексивних взаємин, проте кожна з цих двох галузей має свою специфіку, дещо по-різному впливаючи на проблематику викладання філософії, так само, як і на проблематику філософії освіти як міждисциплінарної програми. Тому ці проблеми коректно було б розділити на дві групи:

«філософсько-освітні» та «освітньо-філософські», – залежно від того, мають вони філософське чи освітнє коріння, а отже, пов'язані насамперед із філософським чи з освітнім дискурсом. Але проблеми обох груп є взаємопов'язаними й часто мають спільне коріння, що сягає своєрідного «метабазису». Цим метабазисом щодо освіти і щодо філософії можуть бути соціокультурні, локальні чи темпоральні особливості формування ситуації філософської рефлексії та процесу освіти. Усе це вимагає аналізу проблем викладання філософії у вищій школі, що може допомогти знайти підходи до розв'язання більш загальних проблем, визнаючи їх як «філософсько-освітні» та «освітньо-філософські».

Філософсько-освітні проблеми

Провідною рисою тут є внутрішньо-філософська зорієнтованість, можна сказати, націленість філософії на самопізнання та когнітивне самовідтворення, що є важливим чинником, фактично передумовою інституційного розвитку філософії як окремої галузі діяльності. Річ у тім, що саме на цьому рівні закладаються основи не лише специфічного філософського дискурсу, а й розуміння зв'язків цієї дисципліни з іншими дотичними, передусім із складниками освітньої галузі. Схематично їх можна класифікувати так:

1) проблема авторефлексії, яка, за словами російського дослідника В. Кузнецова, полягає у «кричущій невідповідності між повсюдно поширеною філософською освітою й майже повністю відсутнім рефлексивним осмисленням її специфіки» [9]. При цьому сама філософія відзначається, як правило, наскрізною авторефлексією, пильною увагою до самоопису й підстав власних міркувань. Із усіх навчальних дисциплін у подібному становищі певною мірою перебуває, мабуть, лише педагогіка: викладання педагогіки не може не втілювати найбільш перформативним чином висвітлювані самою ж педагогікою зв'язки та залежності [ibid.];

2) проблема самовизначення філософії, що впливає з сучасного стану проліферації філософських підходів і концепцій. Філософська думка переживає період роздрібнення потужних філософських систем і мирного й толерантного співіснування значної кількості самостійних «авторських» концепцій. З огляду на це, різні філософські підходи неоднаково тлумачать її цілі й завдання (наприклад, з огляду на теоретичні чи методологічні пріоритети);

3) проблема визначення предметного поля викладання філософії, яка є дотичною до попередньої. Історія філософії чи, власне, філософування? Ця проблема фактично впливає зі значної розгалуженості сучасної філософії, яку не можна розглядати як окрему навчальну дисципліну поза загальним контекстом навчання та прив'язки до

проблем, які розглядаються в курсі спеціальних дисциплін. І тим більше, не можна зводити вивчення філософії лише до засвоєння поглядів мудреців минулого без проекції на проблеми сьогодення.

Освітньо-філософські проблеми

Ця група є практично зорієнтованою, тому охоплює дещо більше аспектів перетину філософії та контексту її застосування. Зупинимося на деяких із них.

1. Проблема ефективності викладання філософії та філософських дисциплін студентам нефілософських спеціальностей. В Україні вона сьогодні може бути поділена на окремі сегменти:

– важливість викладання філософії та її значення сьогодні не повністю усвідомлюється на всіх рівнях структури освітньої системи від студентської ланки до керівних структур вишів і розробників навчальних планів;

– у структурі курсу філософії недостатньо представлена аргументація необхідності вивчення цієї дисципліни для представників того контингенту студентства (перші курси), якому вона викладається, через що обґрунтування вивчення цієї принципово відмінної (за рівнем абстракції) дисципліни від загальноосвітніх і профільних є занадто слабким.

2. Проблема мотивації до вивчення філософії. Вона має екзистенціально-гносеологічний характер побудови й пов'язана з певним рівнем спротиву щодо пізнання та засвоєння матеріалу філософських дисциплін, можна сказати, на рівні менталітету. Для людей старшого віку, нефілософів, які вивчали філософію у «діамат-істматівському» варіанті, вона й досі має печатку інтелектуальної цензури, нерозривно пов'язаної з офіційною ідеологією. Але в ті часи все ж існувала бодай політично вмотивована зовнішня необхідність вивчення філософії. Для сучасних же поколінь студентів фактично немає жодних раціонально усвідомлюваних мотивів для вивчення філософії, окрім самого факту наявності філософських курсів у навчальному плані, до того ж наявна значна дистанційованість цих курсів від базових і профільних предметів, вивчення яких, власне, і становить мету навчання у вишах.

3. Проблема відповідності філософських курсів вимогам сьогодення. Вона спричинена тим, що внаслідок уже згаданих особливостей вітчизняного становища філософії студентам-нефілософам часто не читається матеріал із сучасної світової філософії, який може привернути увагу своєю актуальністю. Більше того, не приділяється належна увага й поясненню матеріалу з філософії ХХ ст. Основний акцент робиться на філософську класику, але, як правило, у розрізі вузького співвідношення гносеологічних та онтологічних засад.

4. Проблема взаєморозуміння викладач-студент тісно пов'язана з проблемою мотивації до вивчення філософії. Часто спостерігається ситуація, коли викладачі філософських дисциплін навіть побіжного не ознайомлені з матеріалом базових і профільних предметів¹. Неприпустимість такого стану підкреслював у свій час ще К. Ушинський, наголошуючи на тому, що «Однобокий філолог ще менше спроможний бути гарним вихователем, ніж однобокий фізіолог, історик» [12; с. 26]. У цій цитаті йдеться про те, що база виховання має бути не абстрактною, а конкретно зорієнтованою; у цьому сенсі філософи, як і філологи, є представниками саме абстрактної галузі знань, на відміну від конкретних. Але й дотепер серед викладачів філософії (як і соціально-гуманітарних дисциплін загалом), на жаль, є й такі, що й самі не володіють філософськими методами й обмежуються у викладанні механічною трансляцією відомостей, отриманих із підручників. Це ставить додаткову перепону між студентством і викладачами, проблематизуючи саму необхідність вивчення дисциплін, які вони викладають.

5. Проблема особистості викладача філософії має ще більший ступінь людиновимірності, ніж попередня. Викладач повинен демонструвати широкий власний кругозір, комунікабельність, на практиці демонструючи користь від опанування цієї дисципліни.

Важливо наголосити, що викладене вище не є ізольованим, а розвивається на тлі чинників, характерних для власне освіти та власне філософії як інституційно окремих галузей. Окреслені проблеми є спільними для різних країн і залежать від різних чинників, зумовлених особливостями часу й соціально-економічного контексту. Отже, головною проблемою освіти можна назвати консервативність і неповну відповідність змістового напо-

¹ Неодноразово доводилося спостерігати, як представники певної категорії студентів, що претендують на статус неформальних лідерів у групі, прагнуть спровокувати викладачів дисциплін соціально-гуманітарного циклу на демонстрацію їх (викладачів) необізнаності з базових чи профільних дисциплін, намагаючись примусити їх «грати на чужому полі», часом досить дотепно ставлячи питання зі спеціальної або міждисциплінарної тематики. Доводиться чути й коментарі на кшталт: наш склад розуму пристосований для засвоєння точних (природничих, економічних чи інших) наук і тому нам складно сприймати філософський матеріал. У таких ситуаціях доводиться переконливо демонструвати, що той, хто здійснює подібні спроби, сам навряд чи є успішним студентом навіть із тих профільних дисциплін, про які говорить, і тому, мабуть, хоче виправдати своє незнання пошуком серед викладачів тих, хто так само продемонструє низький рівень знань. Від ерудованості та обізнаності викладача в очах студентів вирає перш за все філософія, яка одразу набуває асоціації з широкою обізнаністю. Тим самим студенти наочно переконуються у практичній користі від філософії як дисципліни, що розширює горизонти знання.

внення освітнього процесу швидкоплинним реаліям сьогодення. Хоча освіта зорієнтована на надання студентів усталених істин, реальність щодня доводить їх відносність, тобто релятивізує ті цілі, які ставить освіта. Тому цю проблему можна сформулювати як проблему розбіжності освіти й реальності, що є подібною до проблеми розбіжностей між теорією та практикою.

Особливою проблемою філософії на такому тлі можна назвати відстороненість цієї галузі знань від практичних проблем і завдань та переважну зорієнтованість на внутрішній рефлексії, приховану за метою пізнання загальних істин і принципів. Саме через це багато цінних напрацювань філософії, що асоціюються саме з цією галузю знань, яка вважається абстрактною, залишаються незапитаними. Проблема сьогодні частково розв'язується в межах проектів практичних міждисциплінарних досліджень, таких як неопрагматизм, комунікативна філософія (Ю. Габермас, К. Апель, В. Гьосле та ін.), філософія освіти, філософія техніки та інші філософські дослідження окремих галузей.

З огляду на проведений аналіз можна твердити, що джерелом проблем і для філософії, і для освіти стають світоглядні зміни, пов'язані з трансформацією картини світу, її сучасним переосмисленням. У таких умовах освіта також неодмінно зазнає парадигмальних змін. Їх сутністю стає гу-

манізація та гуманітаризація освіти, а також перехід освіти на нові принципи, основою яких стає антропологічна та гуманістична зорієнтованість. Цей процес супроводжується виникненням проблем різного рівня й різних аспектів, зокрема, концептуальних, «технологічних», психолого-педагогічних, інформаційних, світоглядно-ментальних. Їх дослідження та розв'язання необхідне для створення умов ефективності навчального процесу, й особливо це стосується вищої освіти, де вплив операційних складників (інформаційного та філософського) стає сьогодні визначальним. Отже, одним зі шляхів розв'язання проблем обох галузей – філософії та освіти, – котрі, як було показано, перебувають у рефлексивних взаєминах, є процес поглиблення та розширення їх взаємодії. За рахунок цього освіта має можливість долати проблему свого консерватизму, а філософія отримує потужний імпульс для розвитку. Тому в будь-яких кризових умовах тісна взаємодія філософії та освіти об'єктивно сприяє розвитку обох галузей знань: філософія збільшує свою практичну значущість і, відповідно, впливовість, освіта ж збагачується теоретико-методологічними здобутками сучасної філософії, підвищуючи ефективність виконання своїх завдань, що опосередковано є для суспільства антикризовим чинником.

Список використаних джерел

1. Андрущенко В. П. Сучасна соціальна філософія: курс лекцій / В. П. Андрущенко, М. І. Михальченко. — К. : Генеза, 1996. — 368 с.
2. Барно О. М. Демократизація та гуманізація вищої освіти – запорука формування високопрофесійного спеціаліста XXI століття / О. М. Барно // Імідж сучасного педагога. — 2003. — №5–6. — С. 6–12.
3. Вельш В. Наш постмодерний модерн / Вольфганг Вельш; пер. з нім. А. Л. Богачова, М. Д. Култаєвої, Л. А. Ситніченко. — К. : Альтерпрес, 2004. — 328 с.
4. Гьосле В. Практична філософія в сучасному світі / Вітторіо Гьосле; пер. з нім. А. Єрмоленка. — К. : Лібра, 2003. — 248 с.
5. Державна національна програма «Освіта» («Україна XXI століття»). — К. : Райдуга, 1994. — 61 с.
6. Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія: підручник / А. М. Єрмоленко. — К. : Лібра, 1999. — 488 с.
7. Комитет министров Совета Европы, Рекомендация R(85)7 Комитета министров государствам-членам о преподавании и изучении прав человека в школах. 14 мая 1981 года [Электронный ресурс]. — Режим доступа к ресурсу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_222 (20.04.13).
8. Кривуля О. М. Філософія: навчальний посібник / О. М. Кривуля — Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2010. — 592 с.
9. Кузнецов В. Ю. Философия преподавания фило-

References

1. Andrushchenko, V.P. & Mykhalchenko, M. I. (1996). *Modern Social Philosophy: Course of Lectures*. Kyiv: Heneza. [in Ukrainian]
2. Barno, O.M. (2003). Democratization and humanization of Higher Education – Reason of Efficient Specialist Forming of the 21st Century. *Modern Teacher Image*, 5-6, 6-12. [in Ukrainian]
3. Vel'sh, V. (2004). *Our Postmodern Modernism*. (A. L. Bohachova, M. D. Kul'taieva, & L. A. Sytnichenko, Trans.). Kyiv: Alterpress. [in Ukrainian]
4. Hiosle, V. (2003). *Practical Philosophy of the Modern World*. (A. Yermolenko, Trans.). Kyiv: Libra. [in Ukrainian]
5. *State National Program Osvita. Ukraine of the XXI century*. (1994). Kiev: Raiduha. [in Ukrainian]
6. Yermolenko, A. M. (1999). *Communicative Practical Philosophy: copybook*. Kyiv: Libra. [in Ukrainian]
7. *Recommendation of Committee of Ministers of States-Members about Teaching and Learning of Human Rights at Schools*. (2013). Retrieved from: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_222.
8. Kryvulia, O. M. (2010). *Philosophy: copybook*. Kharkiv: KhNU named after V.N. Karazin. [in Ukrainian]
9. Kuznecov, V. Yu. (2003). *Philosophy of Teaching Philosophy. Reviewer of Moscow University. Sec-*

- софії [Электронный ресурс] / В. Ю. Кузнецов // Вестник Московского университета. Серия Философия. — 2003. — № 5. — С. 73—85. — Режим доступа к ресурсу: http://www.philos.msu.ru/vestnik/philos/art/2003/kuznets_philos.htm (20.04.13).
10. Романенко М. І. Гуманізація освіти: концептуальні проблеми та практичний досвід / М. І. Романенко. — Дніпропетровськ : Промінь, 2001. — 160 с.
 11. Скрипникова Л. В. О роли гуманитарного знания в системе гуманитаризации технического образования / Л. В. Скрипникова, Ж. К. Ефремова, Ю. Г. Гладкий // Проблемы высшей школы. — 1991. — Вып. 73. — С. 28—33.
 12. Ушинский К. Д. Человек как предмет воспитания: Опыт педагогической антропологии // К. Д. Ушинский // Избранные произведения : Вып. 4. Кн. 1 : Человек как предмет воспитания. — М. : Издательство АПН СССР, 1946. — 332 с.
 13. Хамітов Н. В. Історія філософії. Проблема людини та її меж / Н. В. Хамітов, Л. Н. Гармаш, С. А. Крилова. — К. : Наукова думка, 2000. — 271 с.
 14. Янарас Х. Нерозривна філософія: нариси вступу до філософії / Х. Янарас. — К. : Основи, 2000. — 307 с.
 15. Carr W. Philosophy and education / Wilfred Carr // The RoutledgeFalmer Reader in Philosophy of Education Ed. by Wilfred Carr — London ; New York : Routledge, 2005. — 272 p.
 16. Carr W. Philosophy and education / Wilfred Carr // *Philosophy*, 5, 73-85. Retrieved from: http://www.philos.msu.ru/vestnik/philos/art/2003/kuznets_philos.htm.
 10. Romanenko, M. I. (2001). *Humanization of Education: Conceptual Problems and Practical Skill*. Dnipropetrovsk: Promin. [in Ukrainian]
 11. Skripnikova, L. V., Efremova, Zh. K., & Gladkiy, Yu. G. (1991). About the Role of Humanitarian Knowledge in the System of Humanitarization of Technical Education. *Problems of Higher School*, 73, 28-33. [in Russian]
 12. Ushinskiy, K. D. (1946). *Person as a Subject of Education: Experience of Pedagogical Antropology*. In: Selected works. Person as a Subject of Education. Moscow: APN USSR Press. [in Russian]
 13. Khamitov, N. V., Harmash, L. N., & Krylova, S.A. (2000). *History of Philosophy. The problem of a Person and its Boundaries*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian]
 14. Yanaras, Kh. (2000). *Unseparated Philosophy: Essays of Introduction to Philosophy*. Kyiv: Osnovy. [in Ukrainian]
 15. Carr, W. (2005). *Philosophy and education*. In: The Routledge Falmer Reader in Philosophy of Education (Wilfred Carr, Ed.). London; New York: Routledge.

Відомості про авторів:

Матвієнко Петро Володимирович

mpetro@ukr.net

Харківська державна академія культури,

Бурсацький узвіз, 4, м. Харків,

61057, Україна

Землянський Анатолій Миколайович

orientman@rambler.ru

Мелітопольський державний педагогічний

університет імені Богдана Хмельницького,

вул. Леніна, 20, м. Мелітополь,

72312, Україна

doi:10.7905/vers.v0i2.584

Надійшла до редакції: 18.03.2013 р.

Прийнята до друку: 18.04.2013 р.